

MOGENS PAHUUS

Forståelsens filosofi

Forståelse af sig selv og andre

AALBORG UNIVERSITETSFORLAG

Forståelsens filosofi
– *Forståelse af sig selv og andre*
Af Mogens Pahuus

Udgivelse nr. 11 i Skriftserie om eksistentiel fænomenologi

Skriftserieredaktion:

Lektor Kurt Dauer Keller, Professor Mogens Pahuus (begge Institut for Læring og Filosofi, Aalborg Universitet) og Lektor Jacob Dahl Rendtorff (Institut for Kommunikation, Virksomhed og Informationsteknologier, Roskilde Universitet)

1. udgave, 1. oplag

© Forfatteren og Aalborg Universitetsforlag, 2022

Grafisk tilrettelæggelse af indhold og omslag: Anja Jensen / Aalborg Universitetsforlag
Foto på bogens forside: Rodin: Tænkeren
Fotograf: Mogens Pahuus

ISBN: 978-87-7210-781-3

ISSN: 2445-3091

Trykt hos Toptryk Grafisk ApS, 2022

Udgivelsen er støttet af Institut for Kultur og Læring, Aalborg Universitet

**FAGFÆLLE-
BEDØMT**

Alle rettigheder forbeholdes. Mekanisk, fotografisk eller anden gengivelse af eller kopiering fra denne bog eller dele heraf er kun tilladt i overensstemmelse med overenskomst mellem Undervisningsministeriet og Copydan. Enhver anden udnyttelse er uden forlagets skriftlige samtykke forbudt ifølge gældende dansk lov om ophavsret. Undtaget herfra er korte uddrag til brug i anmeldelser

Indholdsfortegnelse

Indledning	7
 <i>Del 1: Forståelse</i>	
Kapitel 1: Forståelsens former	19
Andre begreber om forståelse	25
Forståelse i snæver forstand: at forstå sig på sig selv og på andre	29
Forståelse af sig selv og andre gennem samtale	32
 Kapitel 2: Selvforståelse og forståelse af andre	
Selvforståelse	43
Selvforståelse	43
Forståelse af andre	52
From, Dilthey og Collingwood om former for det meningsfulde	56
Forståelse af andre som en forståelse af noget personligt og noget upersonligt	60
Forståelse af andres ansigtsudtryk, kropsholdning og gebærder samt af tone og tonefald	66
Forståelse af det særegne hos en person	68

Svigtende og manglende forståelse	73
Kapitel 3: Forståelse af et menneske er forståelse af de forskellige verdener, det lever i	79
Forståelse af arbejdsvalget og kærlighedsvalget – set ud fra de fire verdener	85 85
Forståelse af en anden – ud fra den indre, den sociale og den intersubjektive verden	87 87
Forståelse af en anden – ud fra den ydre verden, forstået som den andens situation eller stilling	91 91
Forståelse af andre – ud fra forskellige perspektiver eller fortrolighedslag	94
Kapitel 4: Forståelse og livshistorie	99
Vendepunkter og afgørelser	103
Vanskeligheder i forståelsen af et livsløb	105
Eksistentielle problemer og eksistentielle grundstrukturer	108
Eksistentielle grundstrukturer eller eksistentialer i den menneskelige tilværelse	113
<i>Del 2: Følelsesmæssig forståelse</i>	119
Kapitel 5: Den indtryksmæssige forståelse af mennesker	125
Den indtryksmæssige forståelse af sig selv	126
Det ubestemte i den indtryksmæssige forståelse af andre	129
Den indtryksmæssige forståelses udfordringer	135
”Forkerte indtryk”	139
Kapitel 6: Det anelsesfulde, det gådefulde og det religiøse i indtryksforståelsen	143
Det anelsesmæssige i indtryksforståelsen	146

Anelser angående fremtiden	150
Det gådefulde	153
Den symboliserende erfaring og det religiøse	155
Guddommelighedserfaringer	164
Den religiøse erfarings felt	166
Kapitel 7: Følelsesmæssig forståelse	173
Forståelse af andre menneskers følelser	173
Forståelse af andre – ud fra et deltagende forhold	178
Forståelse af en anden på en moden og på en symbiotisk måde	182
Konklusion	185
Litteraturliste	193

Indledning

Vi har alle til hver en tid en vis forståelse af os selv og af de mennesker, vi omgås. Men både i ens eget liv, og når vi læser om og oplever, hvordan mennesker handler i romaner og (selv)biografier, kan man blive overrasket over, hvor vanskeligt det undertiden kan være både at forstå sig selv og at forstå andre.

En af vore største romanforfattere, der da også fik Nobelprisen, Henrik Pontoppidan (1857-1943) skriver i sin fire-bindt selvbiografi – der er udgivet samlet under titlen *Undervejs til mig selv* – at det tog ham mange år at komme til en forståelse af sig selv. Han skriver om sig selv og om sin egen udvikling, at han på et tidspunkt i sin ungdom ikke var i tvivl om, hvad det var, han gerne ville uddanne sig til og virke som: ”Jeg ville være polytekniker, opfinder. Aldrig skulle jeg lade mig hverken lokke eller true til at blive andet, end hvad jeg selv følte lyst og kald til” (Pontoppidan 1933: 121). Pontoppidan kommer da også til at studere, som han har villet. Han er også meget tæt ved at komme med på en ekspedition til Arktis, som er hans drømmes hede mål, men han bliver fravalgt, og i stedet for tager han på en længere rejse til Schweiz, ”for udveen har fået magt over ham” (72), hvor han også forelsker sig. Nok kommer han hjem igen og begynder igen at studere, men studiet har mistet sin fortryllelse for ham. Han tror, i hvert fald i første omgang, at det skyldes den ulykkelige sommerforelskelse, men gradvist forstår han, at ”forklaringen var i hvert fald for en del at finde uden for bevidsthedslivet, i de sindets dunkle afkroge, hvor ingen tanke kan trænge ind. Jeg

kunne til tider have en mærkelig fornemmelse af, at et fremmed jeg var i færd med at vokse frem i mig som et foster. En pinagtig fornemmelse, der fyldte mig med lede og mørk uro, – sådan som velsagtens et dyr må føle umiddelbart foran et hamskifte” (Pontoppidan 1936: 108-09). Da han overværer en opførelse af Oehlenschlägers *Axel og Valborg*, og det går op for ham, hvor dybt et indtryk dette stykke har gjort på ham, forstår han, at han nu ”indtil fortvivlelse (var) kommet i vildrede med sig selv” (129). Han begynder at forstå, at han har trang til at blive skribent eller digter, og han kaster sig da også ud i udarbejdelsen af et skuespil, som han sender til Det kongelige teater. Ganske vist får han det ikke antaget, men han får en positiv kritik, og alt dette fører ham da til at opgive studiet og i stedet blive timelærer på sin broders højskole, samtidig med at han begynder at arbejde som digter.

Nok føler han sig på mange måder som et splittet menneske, men han forstår, at han nu i højere grad har fundet sig selv, at han i højere grad er ”undervejs mod sig selv”. Han forstår, at ét er, hvad man selv ønsker og drømmer om og stræber efter, men noget andet og noget dybere er det afgørende. Han taler om Augustins valgsprog ”Trahimur” og forstår, at Augustin har ret: ”Vi føres. Stik imod vores egne ønsker og forhåbninger, ja manges gang også på trods af den sejgeste, den selvherligste vilje, narres eller nødes vi skridt for skridt til at opfylde vort livs bestemmelse, som måske først bliver os åbenbar ved vejens ende” (121). Eller som det hedder i slutningen af dette bind: ”Vi indser nu bagefter, at det mål, vi med besvær, undertiden måske med livsfare har stridt os frem til, kunne vi i al magelighed have nået ved pænt at holde os til den slagne landevej og dag for dag gå lige efter næsen. Men hvorfor klage? Som det gerne er de sorgløse vandrere, folk uden vejkort og kompas, der får det rigeligste udbytte af deres søndagsudflugter i mark og skov, sådan er det netop ofte vore vildfarelser og misgreb, vi kan takke for, at livet blev til det eventyr, som vi jo alle sammen helst skulle bringe ud af denne tilværelse, fordi det er det eneste, der kan forlige os med den” (Pontoppidan 1936: 149-50).

Men selvom Pontoppidan allerede i højskoleperioden og tiden herefter, hvor han gifter sig med en kvinde fra landet, og hvor han også får to børn, når til afklaring af, hvad der skal være hans engagement eller livsgerning, er der stadig meget i ham selv, han ikke forstår eller i alt fald ikke kan vægte i deres indbyrdes betydning for ham. Han er draget mod livsudfoldelsen i byen (det renæssanceagtige og livsglæden),

men han er samtidig og endnu mere draget mod det landlige liv. Han er draget af noget i sin families religiøsitet, men er endnu mere draget af det, han finder hos Nietzsche. Han må her undervejs konkludere, at "det stod som skrevet i stjernerne, at jeg fortsat skulle vandre ad denne selverkendelsens og selvforløsningens vej, jeg hidtil havde gået. En stejl og brydsom som mangen gang, farefuld som en bjergsti mellem dybe afgrunde, men for mig den eneste, der førte op fra sumpen og dens skrå af tudser og frøer" (Pontoppidan 1938: 79-80).

Også på kærlighedens område er han splittet. Efter en rejse til Blokhus, hvor han træffer en kvinde fra byen, der som han selv "altid havde været husets urolige ånd og med forsæt kæmpede sig fri af familietraditioner" (Pontoppidan 1940: 51-52), bliver han splittet mellem sin egen kone og sin egen familie og denne nye kvinde, og er igen sat i en uafklarethed, hvor det gælder for ham om "at nå tilbunds i mit labyrintiske sind" (50).

Hvad angår forståelse af andre, fortæller Pontoppidan om en ven, han havde som studerende på polyteknisk læreanstalt, Schaff. Denne var en usædvanlig person: "Han var et ypperligt hoved, men havde et skrøbeligt helbred og – navnlig – et vanskeligt sind at slås med" (Pontoppidan 1936: 52). Der var noget i denne ven, "der mod min vilje tiltrak mig og på næsten dæmonisk måde sysselsatte mine tanker" (56). Schaff dør som ung, og ved hans dødsleje tænker Pontoppidan: "Jeg forudføjte, i disse øjeblikke, at mindet om ham længe, måske altid ville leve i mig og sysselsætte mine tanker. Men mon det nogensinde skulle lykkes mig at udgrunde mig selv i mit forhold til dette gådefulde menneske? Jeg tvivlede!" (124).

At forstå sig selv er i det hele taget et markant tema for Pontoppidan. I sin berømte lille opsats i Politiken "Enetale" d. 12. marts 1897 skriver han om de unges forsøg på at forstå menneskene og menneskehedens historie for her at søge meningen med livet. Og så skriver han: "Indtil vi en dag standses af en stemme fra dybet af vort indre, en spøgelsesstemme, der spørger: Men hvem er du selv? Fra den dag kender vi intet andet spørgsmål end dette ene. Fra den dag er vort eget sande Jeg blevet den store sfinks, hvis gåde vi søger at løse". Dette spørgsmål er – som vi senere skal se – også helt centralt for hans hovedperson Peter Andreas Sidenius i romanen *Lykke Per*. Ligesom det er det – om end i mindre grad – for Emanuel Hansted i *Det forjættede land* og for Jytte Abildstrøm i Pontoppidans sidste store roman *De dødes rige*.

Også en lidt senere stor forfatter Martin Andersen Nexø (1869-1954) skildrer i sin fire bind store selvbiografi (samlet kaldet *Erindringer*) om, hvor svært det for ham var at komme til forståelse både af sig selv og af sine forældre. I første bind (*Et lille kræ*) beskæftiger Nexø sig en hel del med sine forældre og deres ægteskab. Han er klar over, at moderen og faderen er meget forskellige, og at hans far er blevet noget af en dranker, hvorfor hans mor, da hun kommer hen i 60'erne, lader sig skille fra ham, men han er samtidig klar over, at "sandheden om far og mor f.eks. – man skulle synes, den gav sig af sig selv for den, der avledes af dem og voksede op under deres øjne, levede sin vågneste tid barndommen sammen med dem dag for dag. Og dog er intet mere indviklet end at skifte ret mellem dem – jeg formår det simpelt hen ikke. Enten har den ene ret i min bevidsthed eller den anden, og i almindelighed er det mor, som har det. Men det kan også ske, at jeg må tage parti for far; det afhænger af stemningen i øjeblikket og denne igen af den situation, der netop er fremme og hersker i erindrungen. Og jo ældre man bliver, desto sværere bliver det! Jeg synes jeg ved mere om far og mor i dag, end da de levede, ja mere end dengang, jeg havde dem for øje bestandig. Men klogere på deres forhold er jeg alligevel ikke blevet. Og endnu ringere forholder det sig med mig selv, som jeg dog nu har haft at slås med i 63 år. Der kan jeg slet ikke finde noget at kalde sandheden, hverken til den ene eller den anden side; ikke engang den stykkevise sandhed vil slå til. Da jeg var ung, ja da vidste jeg på en prik, hvem og hvad og hvordan jeg var; nu ved jeg hverken ud eller ind" (Nexø 1965a: 6). --- "Ved man så at sige ingenting om sig selv, så bilder man sig til gengæld ind at vide en del om mennesker, der ikke vedkommer en. Men det er en viden med meget lidt hold i. Hver gang jeg står over for mennesker, der lever deres liv selvtilfredse og i fred med tilværelsen, må jeg spørge mig selv, om de nu også inderst inde er så sikre på tingene, som de går rundt og ser ud til at være; om der ikke dybt i dem nager en orm, en tvivl om sig selv, en følelse af grænseløs utilstrækkelighed. --- Gennem hele livet har den følelse fulgt mig, at jeg var to: Et Jeg som ingen kunne gå i rette med, så suverænt hævet over al tvivl og al kritik var det; og et andet Jeg af skrækkelig mislykket art, som Jeg holdt i hænderne og skulle se at få form på. Følgen er, at jeg altid har arbejdet – hekset kan jeg godt sige, ja ofte kludret – med mig selv. Er det med årene lykkedes mig at forme mig selv, i alt fald delvis, i retning af de strukturlinjer, der synes dybt nedlagt i mig? Eller der det gået den anden vej, så misfostret har formået

at hævde sig på et oprindeligt stort tænkt væsens bekostning? Jeg ved det ikke, men jeg har i al fald fået mere ligevægt ind i tilværelsen og mere ro for en til tider ret byrdefuld ansvarsfølelse” (7).

Hvad angår forståelsen af forholdet mellem moderen og faderen og især af faderen selv, når Nexø hen mod slutningen af sin tid på Bornholm, hvor han har opgivet skomagerhvervet og beskæftiger sig som arbejdsmand med forefaldende arbejde, frem til en forståelse af, at det var forholdene, der havde gjort hans far til den, han var; og netop denne ny bevidsthed krævede stor overbærenhed. ”Undertiden blev min selvbekendelse så stærk, at jeg vandrede til Nexø, når arbejdet var forbi. Men når jeg så stod over for far derhjemme, var det mig umuligt at komme ind på livet af ham med min godvilje. Han havde ikke længer noget imod, at jeg havde opgivet faget og var taget på højskole, men var simpelthen omgivet af en skal, som intet kunne trænge igennem” (Nexø 1965c: 146-47). Og da Nexø ligger syg med tuberkulose på friskolen på Fyn, kommer han omsider frem til følgende forståelse af faderen: ”Hvor ofte havde far ikke givet mig noget at tænke på. Nu måtte jeg tage ham op igen og prøve for vel tyvende gang, at fordele lys og skygge mellem ham og os andre. Hade vi ikke gjort ham blodig uret ved, på grund af bestemte handlinger fra hans side, at lukke ham ude af vort sind og leve vort liv uden om ham? Kunne han gøre for disse handlinger? Måske havde han mere at slås med, end vi andre kunne se; og han hørte til de naturer, der er værst mod sig selv. Men der er ingen, der trænger mere til godhed, nu vidste jeg det fra mig selv. Jeg kendte altfor godt denne usalige trang til ikke at bøje af og give efter, når man mærkede, at mennesker vendte sig fra en, men hjælpe til, skubbe dem, gerne støde dem fra sig. --- Jeg begyndte at kunne se ham i større sammenhæng. Så enkel, ofte næsten afstumpet han færdedes, var der så meget i ævner og anlæg, der stadig brød på og fortalte om stor saftspænding indefra. Fremragende begavet som far var, måtte han gå til grunde i et samfund, der kun havde plads til ham og hans lige som slaver.” (Nexø 1965d: 85). Han forstår videre, at der ikke blot var stærke kræfter oppe i hans far men også ”trodsig selvhævdelse”, og det forstår han på et sådant plan, at ”jeg ikke alene undskyldte ham men greb mig i at holde af ham. Ikke mindst for hans sky urørlighed, som ikke nok så meget slam kunne afstumpe, hans ubestikkelige *væk med hænderne!* til enhver, han stod i ydre afhængighedsforhold til. ” (IV-86).

Det er her, at Nexø kommer frem til en skelnen mellem to slags forståelse af mennesker – en med forstanden, en med hjertet: ”Hvad hjælper det, om man aldrig så meget påviser, at det er forholdene, der har gjort et menneske sådan eller sådan? Der er et spring fra at undskylde med forstanden til at gøre det med hjertet. Først da jeg fik far sat ind i hverdagens store sammenhæng – og navnlig da jeg begyndte at forstå ham ud fra beslægtede egenskaber hos mig selv, kom der varme i min følelse for ham. Anden forståelse gies der vel overhodet ikke end den, der har udgangspunkt i det tilsvarende hos en selv! Når jeg lå og fulgte menneskene bagom det, der vendte ud i dagen synligt for alle og enhver, opdagede jeg, at jeg hade spirerne til både det ene og det andet i mig selv.” (85). Vi vender senere tilbage til spørgsmålet om forskellen mellem at forstå med forstanden og med hjertet.

Også et andet hovedspørgsmål i forbindelse med forståelsen af andre mennesker når Nexø frem til i sin sygdomsperiode på Fyn, nemlig spørgsmålet om forskellen mellem at forstå, hvilke grunde mennesker har til at gøre det, de gør, og hvilke motiver der i dybere forstand driver dem. Nexø kommer her til at interesse sig for de dybereliggende motiver i menneskers handlen. ”Det var morsommere at ligge og rejse i menneskesindets verden, alle de uudforskede egne der dér fandtes! Alt ved mennesket var interessant, men navnlig alt det ved dem, hvori de lignede andre. Kærlighed kunne få en kvinde til at bagvaske den, hun holdt af; en læge, hvis hele arbejde gik ud på at redde andres liv, kunne lægge sit eget øde med morfin – trods bedre vidende. Der var mange underlige ting til! Hvad foregik der i sådanne mennesker, hvad var årsag til, at de handlede som de gjorde – og hvormed besmykkede de deres handlinger over for sig selv? Og hvorfor viste de mig fortrolighed eller søgte til mig?” (83). Både den kvinde og den læge, han her omtaler, har han haft en forbindelse med gennem længere tid. Især lægen undrer han sig over – ikke mindst da han forstår, at ”han kom så hyppigt, fordi han trængte til mig: Måske var der gået noget i stykker for ham? Han var ugift, så vidt jeg forstod – måske hade han en uægte søn, der nu ikke ville kendes ved ham, fordi han i sin tid ikke hade villet kendes ved sønnen? Måske savnede han selve det at ha en søn? Måske-?” (83). --- ”Der var nok at sætte spørgsmålstegn ved. Undertiden følte man sig som en tindebestiger: man måtte klatre højt for at nå op til toppen af motiverne for menneskelig handlen: ofte stirrede man uforvarende ned i en afgrund og blev svimmel”. (84).

Det at forstå sig selv og at forstå andre er altså bestemt ikke altid en let opgave. Det er noget, vi bruger tid på livet igennem. Og det er noget af det mest centrale i digtningen, ligesom det er hovedopgaven i alle de mange former for hjælpersamtaler, som føres hver dag af folk som psykologer, psykiatere, læger, sygeplejersker, sjælesørgere, ligesom det jo også er noget af det, der søges i de samtaler, vi alle fører med de mennesker, der står os nær.

Bogens baggrund og indhold. Både i filosofien og i psykologien har man primært beskæftiget sig med den type erkendelse, som er rettet mod omverdenen, tingenes verden. I erkendelsesteorien i filosofien har det derfor handlet om dels sansning, dels tænkning og om forholdet mellem de to. Også i psykologien har man opdelt erkendelsen – oftest her kaldt kognitionen – i sansning og tænkning, og man har her bl.a. beskæftiget sig med forholdet mellem simple sanse-data og helhedsmæssig sansning. Samtidig har man stiltiende gjort den naturvidenskabelige erkendelse til den højeste form for erkendelse, som man også burde tilstræbe på andre områder. Det er først i det sidste århundrede, at man har undersøgt oplevelsen af og forståelsen af menneskelig adfærd, som det bl.a. er gjort af den danske psykolog Franz From i *Om oplevelsen af andres adfærd*. Tilsvarende er det først i 1800- og 1900-tallet, at man i filosofien er begyndt at undersøge forståelsen af andre, nemlig i hermeneutikken fra teologen Schleiermacher i begyndelsen af 1800-tallet over filosofferne Dilthey og Collingwood omkring skiftet til det tyvende århundrede og frem til den tyske filosof Hans-Georg Gadamer midt i 1900-tallet. Men man har her først og fremmest fokuseret på forståelsen af menneskelige åndsprodukter, især på tekster og på forståelsen af mennesker, der tilhører en tidligere eller en helt fremmed epoke og kultur. Først i den eksistentielle fænomenologi og i dagligsprogsfilosofien har man vendt blikket mod vor dagligdags forståelse af os selv og andre – som i *Sein und Zeit* af den tyske filosof Heidegger, i *Philosophie der Erkenntnis* af den fænomenologiske filosof Otto F. Bollnow og i *The Concept of Mind* af den engelske filosof Gilbert Ryle. Her har det ganske vist sig, at der er enighed om, at grundformen for dagligdags erkendelse er det at forstå sig på (hovedtemaet i første kapitel), men stadig har man ikke specifikt fokuseret på forståelsen af en selv og andre mennesker.

I sin bog skelner Heidegger mellem to former for åbenhed (hans betegnelse for den dagligdags form for erkendelse eller forståelse), nemlig forståelse (Verstehen) og følelsesmæssig forståelse (Befindlichkeit).

Denne bog kan anskues som en fænomenologisk beskrivelse af netop de to former for forståelse – anvendt på områderne selvforståelse og forståelse af andre. Derfor er bogen opdelt i to dele: ”Forståelse” og ”Følelsesmæssig forståelse”. I forbindelse med den sidste form for forståelse skal det også nævnes, at jeg har fundet inspiration dels hos idehistorikeren Dorthe Jørgensen, der ved siden af det, hun kalder den fysiske sansning, opererer med en anden form for sansning og forståelse, som hun beskriver som havende en følende, fornemmende og anende karakter. Dels hos teologen og filosofen K. E. Løgstrup, der har skrevet en afhandling ”Om den æstetiske oplevelse af litteratur”, som senere er blevet et kapitel i *Kunst og erkendelse*.

Bogen består af syv kapitler. Første kapitel ”Forståelsens former” indplacerer det at forstå sig selv og andre som en særegen form for den forståelse af tilværelsen og af verden, som vi alle udfolder i dagliglivet, og som har karakter af en levet, langt fra altid sprogligt artikuleret forståelse. Dernæst vises det, at vi først og fremmest bliver os denne forståelse bevidst og udfolder og udvikler den gennem vore indbyrdes mere personlige samtaler.

Kapitel 2 giver en første indkredsning af det at forstå sig selv og det at forstå andre. I afsnittet om selvforståelse skelnes der mellem selvforståelse indefra og selvforståelse ved at blive set på med andres øjne. I afsnittene om forståelse af andre skelnes der først mellem forståelse af handlen, af udtryk (ansigtsudtryk, kropsholdning, gebærder, tone) og spor af menneskelig handlen og dernæst mellem indlevelse og empati på den ene side og regelforståelse på den anden, en skelnen som uddybes gennem en diskussion af psykologen From og filosoferne Dilthey og Collingwood. I forlængelse af den sidste skelnen distingveres der også mellem forståelse af det personlige og forståelse af det mere upersonlige, ligesom spørgsmålet om, hvorfor det er så svært at forstå andre, tages op igen.

I kapitel 3 redegøres der for forståelse af andre – ud fra de forskellige verdener, som menneskers liv forholder sig til og udfolder sig inden for: 1) den indre, 2) den intersubjektive, 3) den sociale og 4) den ydre verden. Der foretages endelig en klarlægning af dels forståelsen af situationen og af stillingen, dels den forståelse, som placerer personer og handlinger ind i historiske sammenhænge, dels forståelse ud fra forskellige fortrolighedslag.

I det følgende kapitel (kap. 4) fortsættes analysen af forståelse ud fra den historiske sammenhæng med en forståelse af den livshistorie, med dennes vendepunkter og afgørelser, som ethvert menneskes handlen og ageren må forstås ud fra, og igen behandles vanskelighederne ved at nå en sådan forståelse. Videre gives der en oversigt over de eksistentielle problemer, som ethvert menneskeliv rummer i et eller andet omfang, og som ligger til grund for de vendepunkter og afgørelser, som den enkelte strukturerer sit liv igennem. Problemer som giver sig af de eksistentielle grundstrukturer i et menneskeliv, som her forsøges skitseret.

I bogens anden del, der omfatter tre kapitler, behandles den dyberegående forståelse af andre mennesker og af en selv, som har en indtryksmæssig karakter. Gennem en række litterære analyser udfoldes perspektiverne i og karakteren af en sådan form for forståelse (kap. 5), og der fortsættes med en undersøgelse af det anelsesfulde i en sådan forståelse og af det gådefulde, der for en sådan forståelse kommer til at præge det, man her forstår, hvilket fører videre til en undersøgelse af den med en sådan forståelse forbundne symboliserende forståelse, som så igen åbner op for en forståelse af det religiøse i dets forskellige former (kap. 6). I det sidste kapitel (kap. 7) fokuseres der på det element af følelsesmæssig forståelse, som indgår i indtryksforståelsen, og som gør denne til et deltagende (modsat iagttagende) forhold og til et egentligt møde mellem mennesker.

Hvert kapitel afsluttes med en opsummering, der giver en kort sammenfatning af de ganske mange distinktioner i hvert kapitel – for på den måde at lette overblikket.

Forholdet til mine tidligere bøger – Jeg har behandlet spørgsmålet om selvforståelsen og især om den følelsesmæssige forståelse og dennes karakter af erkendelse i bogen *Følelse og fornuft*. Jeg resumerer herfra synet på selvforståelsen, men har ellers i denne bog beskæftiget mig med nye aspekter af sagen. Derimod har jeg direkte lånt (i lidt ændret udgave) kortere passager af mine to små undervisningsbøger *Kompendium i humanvidenskabernes filosofi* og *Mennesket og dets udtryksformer* samt dele af artiklerne ”Samtalens betydning – for individualisering og demokratisering af læreprocesser” og ”Religionens væsen og det universelle i religionerne”. (Jf. litteraturlisten). Herudover er der referencer til en række tidligere bøger: *Den enkelte og de andre*, *Menneskets situation – muligheder og begrænsninger*, *Følelsernes filosofi* og en lille undervisningsbog *Jakob Knudsens tænkning og digtning* samt til artiklerne ”Intuitionens rolle i

opfattelsen af personer, i oplevelsen af kunstværker og i skønnen” og
”Det anelsesfulde og det gådefulde”.